

واکاوی تطبیقی طرح و رنگ قالی دوره قاجار محفوظ در موزه فرش ایران، با کاشی‌های محوطه کاخ گلستان

رعنا محمدزاده

کارشناسی ارشد رشته نقاشی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

دکتر الهه پنجه‌باشی (نویسنده مسئول)

دانشیار دانشگاه الزهراء، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

e.panjabashi@alzahra.ac.ir

چکیده

همانندی ساختار نقش مایه‌ها، در گونه‌های مختلف صنایع یک دوره خاص، از ویژگی‌های مهم مکاتب هنری است. در پژوهش پیش‌رو جهت تبیین خصوصیات هنری دوره قاجار، از میان آثار صنایع دستی که همواره مرکز توجه بوده‌اند؛ مطالعه و تطبیق طرح و نقش مایه‌های یکی از قالی‌های تهران دوره قاجار با نقوش کاشی‌های محوطه کاخ گلستان مد نظر قرار گرفته است و هدف، بررسی تطبیقی الگوی رنگی و طرح نقش مایه‌ها در نمونه‌های یاد شده است. این جستار، در پی پاسخگویی به این پرسش‌ها است: وجوه تشابه و ویژگی‌های ظاهری میان قالی مذکور و کاشی‌کاری‌های کاخ گلستان، چه عناصری هستند؟ ساختار نقشه این قالی تا چه میزان تأثیرپذیرفته از نقش کاشی‌های نامبرده می‌باشد؟ گردآوری به روش کتابخانه‌ای، با رویکردی تاریخی، به شیوه توصیفی - تحلیلی و تطبیقی صورت گرفته است. نتایج نشان می‌دهند: برخی ویژگی‌های ساختاری نقش مایه‌های مورد استفاده در آثار قاجار، روشن شده است؛ مانند: آبی، زرد و صورتی به عنوان رنگ‌های غالب در قالی و کاشی‌ها استفاده شده است. طرح و رنگ در نمونه‌های مورد مطالعه در عین تفاوت کاربردی، در ویژگی ظاهری همگون هستند؛ که وام گرفته از سنت تصویری رایج در قاجار و اشتراکات هنری زمانه است. در میان این نقش مایه‌ها، عناصری که از غرب به ترکیب‌های ایرانی وارد شدند، مانند گل رز صورتی، ضمن آمیختن با سنت‌های بصری پیشین ایرانی، توانستند با تغییراتی جای خود را در آثار بیابند.

واژگان کلیدی: قاجار، قالی تهران، کاخ گلستان، کاشی‌کاری، نقش.

مقدمه

در آثار دوره قاجار، افزون بر اجرای سنت تصویری دوره های پیشین، حضور عناصر تصویری وارد شده از فرهنگ و هنر غربی را در آراستن طرح ها شاهد هستیم؛ که در هنر قالیبافی و کاشی کاری، در کسوت نقش مایه جدید پدیدار شده و به ظاهر آثار جلوه تازه بخشیدند. با توجه به شباهت طرح ها و نقوش اجرایی در زمینه های مختلف هنری در یک منطقه، وجوه تشابهی همچون، همانندی طرح و پرداخت نقش، در دو زمینه صناعی هنر مانند قالی بافی و کاشی کاری برای بررسی وجود دارد؛ که از جمله آنها می توان به نمونه های تهران اشاره کرد. کاخ گلستان به عنوان محل سکونت خاندان سلطنتی در پایتخت، دارای شاخص ترین تزئینات معماری و کاشی کاری استادکارانه بوده است. این نقوش تاثیر پذیرفته از اروپا، در قالی های بافت تهران نیز بسیار به چشم می خورند؛ که جزئی از سنت های هنری مکتب قاجار تلقی می شوند و شناخت آنها از جنبه هایی دارای ارزش خواهد بود. هدف اصلی پژوهش، بررسی و مطالعه تطبیقی طرح، رنگ و نقوش یکی از نمونه های قالی تهران که هم اکنون در موزه ملی فرش ایران نگهداری می شود با نقوش کاشی کاری های محوطه کاخ گلستان است. از آنجا که قالی و کاشی های یادشده جز آثار یک شهر و دوره تاریخی هستند، شباهت رنگی و فرمی دارند که بررسی آنها به شناخت عناصر غیر بومی ایرانی در قاجار منجر شده و اطلاعاتی در باب نحوه اجرای ترکیب بندی هنری آن زمان ارائه دهد. واکاوی ساختار نقش مایه های موجود در هر یک از آثار یادشده و همچنین تطبیق ویژگی های صوری آنها، نیازمند پاسخ به پرسش هایی است که عبارتند از: هر یک از نقش مایه های اجراشده در نمونه ها، از لحاظ فرمی و از لحاظ نوع رنگ گذاری دارای چه خصوصیتی هستند؟

بیان میزان تاثیر پذیری چهارچوب نقوش قالی از کاشی ها نیز در اینجا ضرورت دارد؛ چرا که یکی از وجوه اهمیت این تحقیق، اثبات وجود انعکاس روح هنری زمانه در صنایع گوناگون قاجار از طریق بررسی تطبیقی طرح و نقوش اجرا شده است و باید توجه داشت که کاشی کاری های کاخ گلستان، از لحاظ زمانی قدیمی تر از قالی مد نظر می باشند، بنابراین نقشه قالی با نقش مایه کاشی ها تطبیق داده شده است. لزوم شناخت انواع نقش مایه در آثار هر دوره از جمله قاجار، می تواند بر اهمیت انجام این پژوهش، بیافزاید. این مطالعه تطبیقی همچنین به شناخت جزئی تری از میزان تاثیر پذیری صنایع گوناگون قاجاری از یکدیگر، از لحاظ هارمونی رنگی و جنبه فرم شناسی نقش مایه ها می انجامد و از این رو اهمیت بررسی تطبیقی را دوچندان می کند. جهت خوانش تطبیقی نمونه ها، ابتدا خصوصیات ساختاری هر کدام از آثار تبیین شده، سپس اطلاعات بدست آمده تطبیق داده خواهند شد. جهت پاسخگویی به پرسش ها، این نوشتار شامل بخش هایی از جمله: مطالعه ساختار آثار دست بافت و بررسی عناصر هنر غرب در نقوش قالیبافی قاجار است؛ تا پیشینه ای از هنر قالیبافی قاجار به طور خلاصه گرد آوری شود. در ادامه، قالی مورد مطالعه به طور کامل معرفی و ساختار طرح و گونه های نقوش آن شرح داده خواهد شد و بعد از آن بیان ویژگی های بصری نقش مایه کاشی کاری قاجار و به طور خاص کاشی های محوطه کاخ گلستان، انجام و با ویژگی های قالی تطبیق داده خواهد شد.

پیشینه تحقیق

در راستای تطبیق ویژگی‌های دو زمینه مختلف از آثار، از منابع زیادی از هر دو حوزه تخصصی می‌توان بهره جست و ویژگی‌های هر دو زمینه در یک دوره خاص را با مطالعه موردی چند اثر، بررسی نمود. مانند: ژوله (۱۳۹۲) در کتاب خود با عنوان «شناخت فرش، برخی مبانی نظری و زیرساخت‌های فکری» اشاره می‌کند: بافندگی، هنری است برخاسته از توده‌ها و عوام مردم. به عبارتی عام‌ترین و مردمی‌ترین هنر ایرانیان، بافندگی است. تانکوانی (۱۳۸۳) در کتاب «سفرنامه ژ.ام. تانکوانی نامه‌هایی درباره ایران و ترکیه آسیا» در نامه شماره چهارده، توصیفات از فرش و قالی ایرانی دوره قاجار بیان کرده است. ماساجی اینووه (۱۳۹۰) در کتاب «سفرنامه ایران» در نامه نهم، درباره تهران، کاخ گلستان و همچنین برخی از صنایع ایرانی از جمله دست‌بافت‌ها، مطالبی نگاشته است. وفایی (۱۳۹۲) در مقاله «مقایسه تطبیقی نقش و رنگ‌های فرش و معماری» توضیحاتی در تطبیق نقوش و رنگ‌های نمونه‌های دست‌بافت با عناصر معماری داشته است. صباغ‌پور و شایسته‌فر (۱۳۸۸) در مقاله «بررسی طرح و نقوش قالی‌های قاجار موجود در موزه فرش ایران» بیانی گسترده در باب انواع قالی‌های قاجاری محفوظ در موزه فرش ایران داشته‌اند. میرزا امینی (۱۳۹۲) در مقاله «سبک‌شناسی قالی ایرانی و بررسی ویژگی‌های قالی‌های مناطق ایران» در خصوص انواع سبک‌های قالیبافی، مطالبی بیان کرده است. ریاضی (۱۳۹۵) در کتاب «کاشی‌کاری قاجاری» به طور گسترده‌ای به بیان پیشینه کاشی‌کاری در ایران، جایگاه آن در هنر قاجار و ویژگی‌های این هنر پرداخته است. عباسیان (۱۳۹۹) نیز در کتابی با عنوان «صنعت لعاب‌سازی و رنگ‌های آن» به بیان مفصلی درباره انواع اکسیدهای رنگی مورد استفاده در صنعت لعاب و کاشی پرداخته است. خناری نژاد (۱۳۹۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود «مطالعه تطبیقی نقش مایه‌های بهشت در فرش‌های دوره صفویه و قاجار» به بررسی دقیق و بیانی ریزپردازانه در مورد نقش مایه‌های موجود در نمونه فرش‌های قاجار به ویژه نمونه‌های موجود در موزه ملی فرش ایران، پرداخته است. رضایی انور (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی طرح در کاشی‌کاری دوره قاجار در تهران مطالعه موردی: کاخ گلستان» به معرفی و شرح گونه‌های متعدد کاشی‌کاری‌های کاخ گلستان و انواع نقوش اجرا شده در آنها پرداخته است. امینی (۱۳۸۹) در مقاله «بیان نمادین در تزئینات اسلامی» در مورد عناصر تزئینی در معماری اسلامی توضیحات مفصلی بیان کرده و اشاره دارد که نکته مهم در کاشی‌کاری ایران، رنگ لعاب است. امینی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «بازشناسی معماری ایران بر مبنای ابعاد زیبایی‌شناسی بناهای تاریخی قاجاریه نمونه موردی تزئینات کاخ‌های سلطنتی اواخر قاجار در پایتخت» به جایگاه تزئینات و اهمیت طرح‌ها در تاریخ معماری ایران به ویژه در کاخ‌های سلطنتی قاجاریه، پرداخته و مطالب گسترده‌ای را بیان کرده است. در پژوهش پیش‌رو، کوششی در راستای بررسی و تطبیق ساختار و رنگ‌پردازی انواع نقش مایه‌ها در نمونه‌های مورد مطالعه، صورت گرفته است؛ که ضمن اشاره به وجوه تشابه و تفاوت نقوش در آثار مورد نظر، عناصر تصویری غیر ایرانی وارد شده به سنت اجرایی نقش مایه‌ها در آثار دوره قاجار را نیز، در بر دارد؛ که مهم‌ترین وجه تمایز این تحقیق با سایر پژوهش‌های انجام شده است.

روش و رویکرد تحقیق

در پژوهش حاضر، ویژگی‌های بصری و ساختار نقش‌مایه‌های تک‌قالی مورد نظر و کاشی‌کاری‌های محوطه کاخ گلستان به تفکیک، بیان و مورد تطبیق قرار گرفته است. مطالب به صورت توصیفی - تحلیلی با رویکردی تاریخی و تجزیه و تحلیل قیاسی قالی و کاشی دارد. جامعه آماری، یک‌قالی از دست‌بافته‌های شهر تهران متعلق به دوره قاجار محفوظ در موزه فرش ایران به شماره موزه ای ۱۴۵۶ در مقایسه و تطبیق با کاشی‌کاری‌های محوطه کاخ گلستان است. تطبیق آثار ذکر شده، از حیث دو شاخص اصلی،

الگوی رنگی و ساختار فرمی طرح‌ها و نقش مایه‌ها انجام شده است. گردآوری مطالب به روش کتابخانه‌ای صورت گرفته است و تصاویر قالبی مورد مطالعه و سایر نمونه قالبی‌ها، به روش میدانی از محل نگهداری آنها واقع در موزه ملی فرش ایران و تصاویر کاشی کاری‌ها نیز از کاخ گلستان توسط نگارندگان تهیه شده‌اند.

بررسی ساختار دست‌بافته‌های به‌جای مانده از دوره قاجار

با آغاز پادشاهی ناصرالدین‌شاه، قالبیابی رونق دوباره گرفت و ترکیه به بازار مناسبی برای فروش دست‌بافته‌های ایران تبدیل شد. در آن زمان، تاریخ جدیدی برای قالبیابی ایران گشوده شد و تجارت آن، مهم‌ترین فعالیت بازرگانی در ایران شد^۱ و صادرات به کشورهای دیگر افزایش چشمگیری پیدا کرد؛ به طوری که منابع خارجی نیز اینطور بیان می‌کنند: تهران به یکی از مراکز عمده بافندگی، هم برای مصرف داخلی و هم برای صادرات تبدیل شد^۲ که شرایط را برای هرچه بیشتر دیده شدن هنر قالبیابی ایرانی فراسوی مرزهای ایران، فراهم گرداند.

با اینکه در اوایل حکومت قاجار با نفوذ فرهنگ اروپایی و ورود کالاهای خارجی به بازارهای ایران، بسیاری از صنایع دستی آسیب دید، ولی قالبیابی رونق گرفت. علت این امر آن بود که فرش و قالبی‌کالاهایی هستند که کالای دیگری نمی‌تواند جای آنها را بگیرد و دیگر آنکه، در میان اشراف به خاطر جنبه تزئینی، طرفداران زیادی داشت.^۳ شاردن در سفرنامه خود، اشاره‌های متعددی به قالبی‌بافی ایران و رنگرزی قالبی دارد و در بخشی چنین می‌نویسد: «صنعت رنگرزی در ایران، بیشتر از اروپا توسعه داشته است و در آنجا رنگ‌ها دارای دوام بیشتر می‌باشند. به علاوه محیط خشک و صاف این سرزمین موجب درخشش مخصوص رنگ‌ها می‌شود و عناصری که در رنگرزی به کار گرفته می‌شود، موجب افزایش تالورنگ‌ها است».^۴ که نشانگر توجه جهانی به آثار دست‌بافت ایرانی و اهمیت این هنر، در آن دوره است. تهران که به عنوان پایتخت حکومت قاجار مقرر شده بود؛ عرصه بکارگیری از سنت‌های تصویری جدیدی بود که از سرزمین‌های اروپایی، به هنر ایران راه یافته بودند؛ همچون تکنیک‌های جدید نقاشی و نقوش جدید وارداتی، که در ترکیب بندی‌ها و طراحی نقوش هنرها و صنایع مانند قالبیابی، موثر بودند.

ورود عناصر هنر غرب در نقوش قالبیابی قاجار

اصلی‌ترین تفاوت سبکی قالبیابی قاجار، الهام و گاهی تقلید از عناصر و نقش مایه‌های هنر غرب بود؛ که این اتفاق به دلیل علاقه بسیار پادشاهان به جلوه‌های جدید در هنر، رونق و پذیرش سبک‌های جدید میان افراد و خریداران آثار، رخ داد. رواج به کارگیری طیف رنگ‌هایی که پیش از این کمتر مورد توجه بودند و یا طرح‌ها و نقش مایه‌هایی که در دوره‌های پیشین به چشم نمی‌خوردند مانند: گلدان و گل رز سرخ یا صورتی به سبک‌های غیر ایرانی، نوعی از پردازش خاص طبیعت که تکنیک اجرایی آن مشابه طبیعت پردازشی در آثار اروپایی است، اجرای ایده‌های جدید در ترکیب بندی طرح و ... همگی بخش‌هایی از شیوه‌نظهور هنری قاجار در قالبیابی محسوب می‌شوند.

طرح محرابی

^۱ . حشمتی رضوی، فرش ایران - از ایران چه میدانم ۸۹، ۱۹.

^۲ . Bennett, L. "Ruges&Carpets of the world". 234.

^۳ . صوراسرافیل و همکاران، آشنایی با طرحهای فرش ایران (۱)، ۱۹.

^۴ . تجدد، دایره المعارف فرش دستبافت ایران بانضمام گفتاری درباره ارگونومی بیماری‌ها و عوارض حرفه‌ای دست‌انداران صنعت فرش در شرایط غیر بهداشتی، ۳۶.

طرح های محرابی به چند گروه قابل تقسیم هستند، یک گروه که اساس شکل گیری طرح های محرابی در قالی بوده و به طرح های سجاده ای نیز شهرت دارند و در واقع نقوشی چون طاق محراب، قندیل و ستون را که تداعی گر محراب مساجد هستند، در بر می گیرند.^۵ همچنین، ذکر نام فرش های محرابی یادآور محراب، جایگاه نماز، سجده گاه و عبادتی مقدس است.^۶ هنرمند قاجار، به قصد نمایش فضایی آکنده از گل ها و درختان، به رسم اوصافی که از بهشت رضوان در خاطر داشته، پرداخته و با بافت طرح هایی محرابی با یک یا دو درخت (گاه رویش درخت از یک گلدان منشأ گرفته) مقصود خود را به نحوی نمایش داده است.^۷ فرم محراب در طرح قالی ها، اقسام زیادی داشته و از تنوع فرمی برخوردار اند. فرم های طرح های محرابی از نظر انواع ترکیب با سایر طرح های قالیبافی نیز گسترده هستند، از جمله: نقشه های محرابی گلدانی (تصویر ۱).

تصویر ۱ سمت راست: قالی با نقشه محرابی (محرابی درختی)، محفوظ در موزه فرش ایران با شماره موزه ای ۵۹ (نگارندگان، ۱۴۰۳).

تصویر ۲ سمت چپ: قالی با نقش گلدانی، محفوظ در موزه فرش ایران با شماره موزه ای ۱۸۶ (نگارندگان، ۱۴۰۳).

طرح گلدانی

اغلب شکل گلدان در اندازه های مختلف، دیده می شود و گاهی یک گلدان پر از گل تمام نقاط ترکیب بندی دست بافته را می پوشاند. انواع ترکیب نقوش گلدانی عبارتند از: گلدان ختایی، گلدان لیچک ترنج، گلدان محرابی و... که در هر کدام به نحوی شکل

^۵ . صباغ پور و همکاران، «بررسی طرح ها و نقوش قالی های قاجار موجود در موزه فرش ایران»، ۱۰۱.

^۶ . نیک اندیش و همکاران، «زیبایی شناسی رنگ و طرح در قالیچه های محرابی بلوچ»، ۴۳.

^۷ . صباغ پور و همکاران، «بررسی طرح ها و نقوش قالی های قاجار موجود در موزه فرش ایران»، ۱۰۴.

گلدان با فرم های رایج دیگر درهم آمیخته اند.^۸ نمونه هایی از طرح های محرابی و طرح های گلدانی به تفکیک در (تصاویر ۱ و ۲) قابل مشاهده است.

طرح محرابی گلدانی

طرح محرابی گلدانی، از انواع گروه طرح های محرابی است که، برگرفته از شکل محراب مساجد است و معمولاً با نقوش گوناگونی آراسته می شود؛ همچنین، این طرح را می توان زیر مجموعه طرح های گلدانی نیز بشمار آورد؛ بنابراین آمیخته ای از دو گروه اصلی طرح های مرسوم دست بافته ها، بوده که آنها حالت محراب گونه و نقش گلدان به عنوان نقش اصلی، مهم ترین ویژگی ساختاری است، (تصویر شماره ۳) آمیختن شکل محرابی و گلدان را در یک نمونه نقشه قالی، نشان می دهد.

معرفی قالی تهران متعلق به دوره قاجار محفوظ در موزه فرش ایران

نقشه آثار دست بافت ایران، از تنوع بی شماری برخوردار اند به گونه ای که کارشناسان فرش، طرح های موجود ایران را تا ۲۰۰۰ نوع تخمین می زنند؛ که برخی از این طرح ها تغییر یافته و یا زیرمجموعه طرح اصلی هستند. بر اساس تقسیم بندی شرکت فرش ایران، نقشه های فرش به ۱۹ گروه اصلی و تعداد زیادی طرح های فرعی تقسیم می شوند.^۹ این دست بافته که با ابعاد ۳۵۰ در ۲۰۰ سانتی متر، در دسته بندی «قالی ها» می گنجد، متعلق به ربع اول قرن ۱۴ ه.ق یعنی دوره قاجار و بافته شده در شهر تهران می باشد. این اثر از شرکت سهامی فرش ایران به موزه فرش ایران منتقل شده و اکنون با شماره ۱۴۵۶ در موزه محفوظ است. قالی دارای ۴۰ گره نامتقارن یا فارسی باف است. تار، پود و پرز این قالی به ترتیب از جنس نخ، پشم بوده و در گروه فرش های پشمی، جای دارد. طرح قالی مذکور، محرابی گلدانی و رنگ زمینه آن فیروزه ای با حاشیه کرم است (تصویر ۳).

تصویر ۳ سمت راست: نمای قالی تهران دوره قاجار در موزه فرش ایران (نگارندگان، ۱۴۰۳).

تصویر ۴ وسط: بررسی تقارن نقش مایه ها و طرح کلی نسبت به محور عمودی و افقی (نگارندگان، ۱۴۰۳).

^۸ . اکبرزاده و همکاران، «تاثیر مراودات فرهنگی ایران و چین بر طرح فرش های دست بافته دوره صفوی در ایران و مینگ و چینگ در چین»، ۲۱.

^۹ . تجدد، دایره المعارف فرش دستبافت ایران بانضمام گفتاری درباره ارگونومی بیماری ها و عوارض حرفه ای دست اندکاران صنعت فرش در شرایط غیر بهداشتی،

تصویر ۵ سمت چپ: مطالعه خطی نقشه محرابی گلدانی (نگارندگان، ۱۴۰۳).

طرح اثر که محرابی گلدانی نام دارد، در تمامی بخش‌ها حول یک محور عمودی که از بالا به پایین قالی را به دو نیم تقسیم می‌کند، با نقش مایه‌های قرینه بافته شده و اجرای فرم محرابی در متن قالی نیز به قرینگی در طرح کمک کرده است. در قسمتی از زمینه، نقوش دسته‌های گل و فرم‌های اسلیمی بافته شده‌اند که علاوه بر قرینه بودن به صورت عمودی، نسبت به محوری افقی، نیز قرینه هستند (تصاویر شماره ۴ و ۵). در بخش مرکزی نقشه، که متن اصلی قالی خوانده می‌شود، نقش مایه‌هایی مشترک با طرح‌های منظره‌ای، از جمله گل، گیاه و پرندگان و ... به چشم می‌خورد. طبیعت، باغ و انواع گل و گیاه و دشت از قدیم، الهام بخش طراحان فرش ایران بوده است. باغ یادآور بهشت موعود، رایج‌ترین نمونه منظره بافی است که در آن، از سایه و روشن بسیار استفاده می‌شود بنابراین تنوع رنگ باید زیاد باشد.^{۱۰} که در قالی مورد نظر، تعدد رنگی به اندازه طرح‌های منظره‌ای نبوده و رنگ‌های بکار رفته محدود به گستره رنگ‌های سرخ تا صورتی برای بیشتر نقش‌های گل، رنگ زرد و فیروزه‌ای در متن اصلی و گرمی در حاشیه، است. نقش تک‌گلدان در میان فضایی کادر مانند جدا شده از زمینه اصلی قالی که فرم قابی را مجسم می‌کند، دسته‌ی دواری از گل‌های صورتی و سرخابی، ساقه‌های پیچان اسلیمی، پرندگان کوچک، انواع گل‌ها و گیاهان ریز در زمینه و ... از جمله نقوش این قالی محرابی گلدانی می‌باشند. به علاوه در دو گوشه بالایی زمینه اصلی در کنار فرم محرابی نقشه و در بخش پایینی آن، نوعی گره از انواع گره‌های هندسی، بافته شده است.

بررسی نقش مایه‌های کاشی کاری قاجار

کاشی کاری قاجار به دلیل دو خصلت، قابل تامل است: ۱. تنوع رنگ و نقش ۲. ادغام و یکپارچگی مضامین تصویری و روایی با گنجینه نقوش هندسی و گیاهی.^{۱۱} بخش قابل توجهی از کاشی کاری‌های محوطه کاخ گلستان با بهره‌گیری از همین تکنیک اجرا شده است. این در حالی است که تکنیک زیر لعاب، رایج‌ترین نوع تزئینات کاشی کاری این دوره می‌باشد.

نقوش کاشی‌های دوره قاجار را می‌توان به هفت دسته اصلی طبقه‌بندی کرد: ۱. نقوش هندسی، ۲. نقوش گیاهی و جانوری، ۳. نقوش مناظر (معماری)، ۴. نقوش انسانی، ۵. نقوش اسطوره‌ای، ۶. نقوش روایتی، ۷. نقوش فرنگی، ۸. نقوش نظامی.^{۱۲} کاشی‌های قاجار از نظر مضامین و داستان‌های روایی، شامل: مناظر اروپایی، طبیعت بی‌جان، پرتو خارجی‌ها و ... می‌شود.^{۱۳} از مهم‌ترین نقوش، می‌توان گل رز قرمز را به عنوان عنصر اصلی در تزئین کاشی‌ها نام برد.^{۱۴} استفاده از برخی رنگ‌ها، مانند رنگ زرد و صورتی، که پیش از این، کمتر در کاشی کاری‌ها رواج داشت، افزایش چشمگیری یافت. استفاده از برخی از نقش‌های اروپایی در برخی از بناها به گونه‌ای بود که در اغلب کاشی‌ها و در بخش‌های گوناگون بنا، دیده شده و به نحوی در کاربرد آن نقش، اغراق شده است. بخش زیادی از انواع نقوش یاد شده، در کاشی کاری‌های قاجار، ساختاری واقع‌گرایانه دارند.

مطالعه کاشی کاری محوطه کاخ گلستان و تطبیق ساختار نقوش آن با قالی تهران

^{۱۰} . حشمتی رضوی، فرش ایران - از ایران چه میدانم؟، ۸۹، ۵۴.

^{۱۱} . معتقدی، کاشی و کاشی کاران طهران در عصر قاجار، ۱۹.

^{۱۲} . ریاضی، کاشی کاری قاجاری، ۶۶.

^{۱۳} . معتقدی، کاشی و کاشی کاران طهران در عصر قاجار، ۲۰.

^{۱۴} . عدیلی، تزئینات لعابی در معماری ایرانی قبل از اسلام دوران اسلامی، ۱۳۲.

بخش زیادی از کاشی های محوطه کاخ گلستان، مزین به همین گونه کاشی کاری است. کاشی ها که به نحوی آشکار با سبک کلی معماری بنا همخوانی دارند؛ علاوه بر جنبه های حفاظتی در جهت افزایش استحکام بنا، دارای جنبه های زیبایی شناسی به ویژه در نقوش طرح هایشان نیز هستند (تصاویر شماره ۶ و ۷).

تصاویر ۶ و ۷: کاشی های محوطه کاخ گلستان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

در دوره قاجار، رنگ مانند دوره صفوی جنبه آرامش بخش ندارد و کاشی ها به رنگ های شاد، زنده و مادی تر هستند. رنگ آمیزی طرح، نقوش و منظره سازی ها همگام با دیگر آثار قاجار تغییر می یابد. از رنگ های غالب، رنگ زرد را می توان برشمرد که درخشش طلا را به ذهن آورده و سلیقه عمومی دولت مردان قاجاری نیز هست، که در اغلب آثار دوره قاجار به چشم می آید. از مهم ترین رنگ های مورد استفاده در کاشی عبارتند از: زرد، فیروزه ای، لاجوردی.^{۱۵} انسجام کلی رنگ ها در قالبیابی، از اهمیت بالایی برخوردار است؛ که وجود رنگ های آبی، زرد و صورتی به صورت غالب در زمینه و نقوش قالبی و کاشی ها، سبب ایجاد هماهنگی میان جزئیات طرح هر یک از آثار به صورت مستقل و جلوه کلی آنها در مقایسه با یکدیگر شده است. رنگ زرد و آبی در زمینه این دست بافته، در پس زمینه کاشی ها نیز به تکرار شده است و این همانندی رنگی در نقش مایه گل های رز و سایر ریزپردازی های نمونه ها نیز وجود دارد؛ حتی استفاده از رنگ سفید در بخش های محدودی از طرح ها نیز در نمونه ها دیده می شود. علاوه بر رنگ های اصلی بیان شده، رنگ های دیگر هم، بنا بر نیاز نقش پردازی ها بکار رفته اند، اما سطوح آن رنگ ها بسیار اندک در نمای نهایی طرح ها جلوه می کنند، مانند رنگ سبز.

نقوش فرنگی

از زمان صفویه ورود تدریجی نقوش اروپایی، در هنر ایران ملموس است که در قاجار به اوج می رسد. هنرمندان کاشی کار انواع نقوش گیاهی، گل و گلدان، مناظر طبیعی و... را به ترکیب نقاشی های روی کاشی ها افزودند.^{۱۶} از جمله پر تکرار ترین این نقوش فرنگی می توان به «گل های رز در طیف رنگی سرخ تا صورتی» اشاره کرد؛ که در نمونه های مورد مطالعه نیز به چشم می خوردند.

نقش مایه گلدان

^{۱۵} . ریاضی، کاشی کاری قاجاری، ۶۹ - ۷۰.

^{۱۶} . رضایی انور، «بررسی طرح کاشی کاری دوره قاجار در تهران مطالعه موردی: کاخ گلستان»، ۷۱.

نقش مایه گلدان، که در متن و در فضای قاب مانند قالی بافته شده است، یکی از اصلی ترین نقوش این اثر می باشد. گلدان مرکزی در قالی دارای فرمی نسبتاً بلند، با پایه و دسته دار اجرا شده است. در کنار گلدان مرکزی قالی، چند فرم گلدان مانند دیگر نیز در سایر بخش های طرح، منظور شده است که نسبت به محورهای افقی و عمودی که پیش تر ذکر شد، چیدمان شده اند. در آثار این دوره، فرم های متعددی از گلدان ها دیده می شود، که در کاشی کاری های محوطه کاخ گلستان نیز، انواع آن با فرم های بلند یا کوتاه، پایه دار، بعضاً دسته دار و همراه با فرم های تزئینی، چند بخش و ... با رنگ های متنوع قابل رویت است. در اجرای همگی این فرم های گلدانی، توجه به ساختاری واقع گرایانه و شبیه سازی حداکثری، به افزایش یکپارچگی و اشتراک در آنها، افزوده است. نظر به وجود نقش مایه گلدان در آثار دوره های پیش از قاجار، باید یادآور شد که این گلدان های ترسیم شده در آثار قاجاری، از لحاظ فرم واقع گرایانه و مزین بودن به نقوش غیربومی طبیعت پردازانه، وجهی تازه دارند. به عبارتی، نقش گلدان به خودی خود، نقشی تازه و ارمغان هنری دوره قاجار به حساب نمی آید، بلکه نوع اجرا و تزئینات این گلدان ها، در این دوره غیرتکراری و جدید محسوب می شوند (تصویر ۸).

نقش مایه گل رز صورتی (گل صد تومانی)

نقش گل رز که در گستره رنگی سرخ تا صورتی و در اندازه های گوناگون هم در قالی و هم در کاشی ها دیده می شود، از نقش مایه های مشترک میان نمونه های مورد بررسی است که با ساختاری واقع گرایانه اجرا شده است. نقش گل رز از مشهورترین عناصر طبیعت پردازانه وارداتی از اروپاست که با توجه به فضای کلی طرح، مضامینی را نیز در بر می گیرد. نکته قابل توجه در این نقش مایه، تفاوت مفهوم آن در اثر دست باف و در کاشی کاری است؛ نقش مایه گل رز در قالی، در فضایی مانند باغ رسم شده و اگر از آن تعبیری معنوی صورت گیرد و آن فضا را به بهشت مانند کنند؛ می توان برداشتی غیر مادی از گل ها داشت و معنایی فرازمینی برای کل ترکیب نیز قائل شد. اما همان نقوش گل در کاشی ها، با توجه به کلیت طرحی که در آن قرار گرفته و رسم شده اند؛ صرفاً می توانند خوانشی مادی داشته باشند. گل ها نقش تاثیرگذاری در کلیت طرح دست بافته و نقاشی سطح کاشی ها داشته است، به نحوی که با توجه به ویژگی های بصری گل های رز، در کنار آنها از سایر نقوش یادآور فضای طبیعت، استفاده شده است. این گل های رز که از لحاظ ساختار و فرم اجرایی، نقوشی جدید در هنر قاجار بشمار می آیند؛ در کنار انواع گل های دیگر، گلدان ها در شکل های متنوع در کنار پرندگان، فرم ها و ساقه های اسلیمی، هم در قالی و هم در کاشی ها به چشم می خوردند (تصویر ۷).

تصویر ۷ دو تصویر سمت راست: گلدان در کاشی های محوطه کاخ گلستان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

تصویر ۸ سه تصویر سمت چپ: نقوش فرنگی مانند گل سرخ در کاشی های محوطه کاخ گلستان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

فضای کادر مانند (قابی)

وجود کادری درون ترکیب بصری قالی و هم چنین بخش هایی از طرح کاشی ها، اگرچه به عنوان نقش مایه بشمار نمی آید اما در نحوه چیدمان نقش مایه ها از طریق تفکیک فضای میان آنها، تاثیرگذار است. این فضای قابی جدا کننده در قالی، پس زمینه را به دو بخش تقسیم و دو فضای رنگی متفاوت را ایجاد کرده که گویی تکمیل کننده زمینه و بخشی از آن است؛ در حالی که، در کاشی های محوطه کاخ، در قاب های اجرا شده معمولا طرحی مجزا از نظر معنایی و بصری، اجرا شده است (تصویر ۱۰).

نقش پرندگان

اجرای نقوش پرندگان در حالت های مختلف بر روی شاخه درختان، ساقه های اسلیمی و یا در حال پرواز، در قالی و کاشی ها دیده می شود. ابعاد و انتخاب رنگ پرندگان در قالی به گونه ای است که در مقایسه با سایر نقوش قالی، کوچکتر هستند و برای دیده شدن نیاز به توجه بیشتر دارند؛ که شاید از شلوغی و تراکم بیشتر نقش مایه ها در قالی، نشأت می گیرد. این حالت در کاشی کاری ها چندان صدق نمی کند و نقش مایه پرندگان، در میان ترکیب کلی زودتر و بهتر به چشم می آیند (تصویر ۹).

تصویر ۹ دو تصویر سمت راست: پرندگان در کاشی های محوطه کاخ گلستان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

تصویر ۱۰ دو تصویر سمت چپ: فضای قابی در کاشی های محوطه کاخ گلستان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

گره های هندسی

به عنوان تکمیل کننده ترکیب بندی و به بیانی ترئینات فرعی تر، در چهار گوشه قالی و هم در برخی بخش های محدود از کاشی ها، مورد استفاده قرار گرفته و به دلیل فرم گره وار به صورت الگویی تکرار شونده، بخشی از طراحی را به ریتم آراسته است. نوع گره استفاده شده در قالی و کاشی کاری ها، همانند و از یک گروه فرم هندسی می باشد.

از دیگر ویژگی هایی که در نمونه ها قابل توجه است، می توان به وجود تقارن نسبی در ترکیب بندی طرح ها اشاره کرد. محورهای تقارن در طرح قالی کاملا آشکار و در بخش های مختلف انواع طرح های کاشی کاری ها نیز، قابل مشاهده است. ساختار بصری و چیدمان نقش مایه ها نسبت به یکدیگر در قالی محرابی گلدانی، نشانی از درهم آمیختگی مفاهیم معنوی که قبل قاجار در ایران وجود داشتند با مفاهیم مادی تر و جنبه های تزئینی تر فرنگی دارد. اما آرایه های تصویری کاشی کاری های محوطه کاخ گلستان، معانی غیر مادی را در بر ندارد، که البته محوریت غیر مذهبی خود بنا نیز یکی از علت های مهم آن است؛ به عبارتی، تزئیناتی با مضامینی غیر مادی در بنایی همچون کاخ سلطنتی، معمول به نظر نمی رسد. کاخ گلستان به عنوان بنایی غیر مذهبی، دارای کاشی کاری هایی به دور از هر گونه مضامین معنوی بوده و نقش مایه های اجرا شده در محوطه آن، صرفا مضامین عادی را بازتاب می

دهد. بنابر توضیحات بیان شده، استفاده از نقوش با ساختاری واقع نما در ترکیبی طبیعت پردازانه، هم در قالی و هم در کاشی کاری های کاخ، واضح بوده و بررسی همانندی نقوش قالی با توجه به تاریخ بافت آن، نشانگر تاثیرپذیری آن، از تزئینات و نقوش کاشی های قاجاری و به طور خاص، کاشی کاری محوطه کاخ گلستان است (جدول شماره ۱).

جدول ۱. بررسی ویژگی ها و همانندی در ساختار نقش مایه های قالی تهران و کاشی های محوطه کاخ گلستان

ویژگی های مشترک در هر دو اثر	آنالیز خطی	نمونه ای در کاشی ها	در قالی	نقش مایه
- دارای چند بخش شامل (بدنه اصلی، لبه بالایی، پایه) - دارای دسته و پایه - اجرا واقع گرا - آراسته به تزئینات - دارای رنگ پردازی مشابه زمینه				گلدان نقوش فرنگی
- رز یا صدتومانی - سعی در اجرا واقع گرایانه - در بیشتر موارد با طیف رنگی صورتی تا سرخ				گل رز
- نسبت به کل ابعاد کوچک - جزء ریزپردازی های طرح و - در ابعاد کوچک - اجرای واقع گرایانه				پرندگان
- تفکیک کننده نقش مایه ها از زمینه - تقسیم زمینه به دو بخش جداگانه - دارای نقوش و رنگ بندی هماهنگ با زمینه کلی				فضای کادر مانند(قابی)

- استفاده از الگوی گره های هندسی رنگ گذاری شده			گره هندسی

(نگارندگان، ۱۴۰۳).

استفاده از نقش مایه های واقع گرایانه گلدان و گل رز معروف به «گل صد تومانی» به عنوان نقشی وارداتی در فرم محرابی، به عنوان طرحی که از پیش تر در هنر قالببافی ایرانی بوده است، از جمله ویژگی های تلفیقی در این قالی است. اگر چه فرم محرابی در طراحی کاشی کاری های کاخ گلستان اجرا نشده است؛ اما حضور نقش مایه گلدان، گل رز و... در آنجا نیز به وضوح به چشم می خورد. از سایر ویژگی ها که در قالی مورد مطالعه و کاشی کاری ها مشترک نیز هست، می توان به استفاده از تم رنگی خاص به عنوان رنگ های غالب در رنگ پردازی، شامل: زرد، صورتی و آبی اشاره کرد که با مضامینی زمینی استفاده شدند و نفوذ مفاهیم مادی در طرح و نقش مایه ها را به دنبال داشته اند. ترکیب طرح محرابی با نقش گلدان در این قالی، موجب ایجاد فضایی باغ مانند شده است؛ که به گونه ای، تداعی کننده و یادآور بهشت طوبی و حاوی مضامین معنوی نیز می باشد. گزینش فام های رنگی برای رنگ آمیزی اثر، قابلیت همسو شدن با مفاهیم معنوی از طریق رنگ ها که مکمل طرح هستند، را دارد.^{۱۷} اما در طرح های کاشی ها به دلیل عدم وجود فرم محرابی یا فرمی با محتوای معنایی مشابه آن، رویکرد معنوی دیده نمی شود و نقش مایه های گل و... مادی تلقی می شوند. این مورد می تواند آشکار ترین وجه تفاوت میان ساختار نقوش قالی با کاشی کاری ها، بشمار آید، که به تضاد در معنای میان طرح های آنها می انجامد. هنرمندان قاجار جدای از توده مردم و جامعه بودند و خیال پردازی آنان، بستگی تنگاتنگی با اجتماع، جهان بینی و هویت واقعی آن ها دارد.^{۱۸} آنها در یک دوره کشاکش میان شیوه های غربی و شیوه های سنتی قرار داشته اند. این دو کفه ی ترازو در نقش کاشی های کاخ گلستان، گاهی به سمت ویژگی های غربی و گاهی سنتی در نوسان بوده است. موارد تاثیرگذار بر نقش های کاشی های این کاخ را می توان این گونه شمرد: الگو برداری از آثار و تصویرهای وارداتی غرب، تقلید از شیوه ی کار نقاشان ایران و آموزش دیده که بر اساس اصول نقاشی غرب کار می کردند، گرایش به مضمون های ادبی، تاثیر صنعت چاپ سنگی، تاثیر فن عکاسی و عکس.^{۱۹} ضمن وجود تمامی سویه های همانندی که اشاره شد، با تطبیق طرح قالی با کاشی ها، تفاوت هایی در نقش مایه ها خودنمایی می کنند. انواع نقوش حیوانی همچون نقش گرفت و گیر و...، نقوش انسانی چه به صورت تک چهره و چه در ترکیب هایی واقع گرایانه و صحنه هایی از طبیعت و فضاها ی طبیعی، در کاشی کاری های محوطه کاخ گلستان دیده می شوند؛ که در نقشه قالی، وجود ندارد (جدول شماره ۲).

جدول ۲. بررسی وجوه متفاوت در ساختار نقش مایه های قالی تهران و کاشی های محوطه کاخ گلستان

نمونه در کاشی ها	در قالی	نقش مایه

^{۱۷} . دریائی، زیبایی شناسی در فرش دست بافت ایران، ۱۶۳.

^{۱۸} . گودرزی، آینه خیال بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجار، ۲۴۶.

^{۱۹} . کریمی، «بررسی نقش های کاشی کاری مجموعه ی کاخ گلستان»، ۶۳.

- تعداد تکرار زیاد ساقه ها در طرح ها - ساقه ها همراه با جزئیات و اتصالات تزئینی - درآمیختگی شکل ساقه ها با فرم های واقع گرایی مانند برگ		- تکرار کم در ترکیب ساده و بدون تزئینات خاص - جزء نقوش فرعی طرح های اسلیمی صرفا به شکل ساقه ای		فرم ها و ساقه های اسلیمی
- اجرای انواع فرم های اسلیمی غیر از ساقه ها				
- اجرای پرتکرار در بخش های گوناگون - وجود انواع حیوانات مانند: گرفت و گیرها - اجرای نقوش حیوانی در ترکیب های طبیعت گرایانه در کنار نقوش انسانی - اجرای واقع گرایانه - پرداخت جزئیات		به جز نقش پرندگان، هیچ نمونه دیگری از این نوع وجود ندارد		نقوش حیوانی

(نگارندگان، ۱۴۰۳).

در بررسی تطبیقی نقش مایه ها، کاربرد اسلیمی ها به ویژه ساقه های اسلیمی، در نقشه قالی و طرح کاشی کاری ها دارای دوگانگی در فرم هستند؛ آنها در قالی ساده و با صورتی بدون تزئین بافته شده اند، تعداد آنها نسبت به کل نقوش اندک و در کلیت طرح دارای پراکندگی منظم و متقارنی هستند و با توجه به اندازه آنها، جزئی از نقوش فرعی شمرده می شوند. این نقوش اسلیمی که در طرح کاشی ها، محدود به فرم ساقه مانند نبوده و انواع مختلفی را شامل می شوند؛ پرتکرار تر و با جزئیات تزئینی بسیار بیشتری بکار رفته اند، به طوری که در کل بیشتر جلوه می کنند. افزون بر این، وجود گونه های متعدد نقوش حیوانی، انسانی و پرداخت صحنه هایی از طبیعت، در کاشی کاری ها سبب ایجاد مفاهیم زمینی شده است که در ترکیب عناصر در قالی مذکور، این وجه مادی و زمینی در معنا به دلیل عدم اجرای اینگونه از نقوش، محدود تر است. همچنین نقوش متعدد در کاشی، از نظر محتوایی دارای

نوعی روایتگری هستند که در قالی، دیده نمی شود. علی رغم وجود، برخی ویژگی های متفاوت میان نمونه قالی و کاشی ها، به دلیل همانند بودن ساختار ترکیب بندی طرح ها و تم رنگی مشابه نقش ها، ارتباط و هماهنگی سبکی میان این نمونه ها، تا حد زیادی قابل رویت می باشد. درک وجود مضامین، تکنیک ها، تناسب و هماهنگی رنگی، عناصر تصویری و نقوش مشترک در میان آثار متعدد هنری در دوره زمانی مشخص، با تامل در آثار حاصل می شود؛ که در نتیجه این امر تمام آثاری که در یک دوره خاص، دارای همانندی های بصری هستند را می توان در یک سبک و مکتب مختص همان زمان، جای داد. شیوه اجرای طرح ها و نقوش در صنایع قاجار و شهر تهران، به گونه ای هماهنگ و دارای وجوه مشابه بسیاری است، که با بررسی تطبیقی برخی از نمونه ها با یکدیگر، انواع اطلاعات اجرایی، نقاط همگون یا ناهمگون بین طرح ها و نقوش آنها، به دست می آید.

نتیجه گیری

نظر به تحولات فرهنگی و هنری قاجار به دلیل آشنایی با سبک های غربی، نوعی چرخش سلیق نسبت به نقوش اجرایی در آثار آشکار است. با مطالعه ساختار بصری و نقش مایه های یک قالی از شهر تهران دوره قاجار محفوظ در موزه فرش ایران، در تطبیق با نقوش کاشی های محوطه کاخ گلستان، عناصر غیر بومی وارد شده از اروپا همچون گل رز سرخ (صورتی) در طرح های این دوره مشخص شد؛ که با عناصر پیشین رایج در هنر ایرانی هماهنگ شده و با همجواری یکدیگر، باب جلوه ای تازه را در ترکیب بندی ها گشودند. در تبیین ریشه نقوش به کار رفته در نمونه قالی و کاشی ها می توان نیمه از آنها را در سبک های هنر ایرانی و نیمه دیگر را ویژگی وارداتی دانست. این نقش مایه ها با رویکردی جدید بکار رفته اند و با هنرهای پیشین ایرانی در آمیختند و دیگر تقلید صرف بشمار نمی آیند. در پی ورود نقوش جدید و اروپایی به سنت های تصویری قاجار و علاقه افراد نسبت به آثار با سیاق اروپایی، جمعیت قابل توجهی از هنرمندان وقت، به دنبال کسب بازار فروش بهتر، از عناصر تازه استفاده کردند و در اکثر نمونه ها، هارمونی رنگی، طرح ها و نقوش اروپایی دیده می شود. در تطبیق نمونه ها می توان گفت: قالی به دلیل دارا بودن طرح محرابی، دارای وجهی از معانی معنوی و فرا زمینی است که از پرداخت های طبیعت پردازانه اروپایی مآب کاشی های بنایی غیر مذهبی مانند این کاخ، برداشت نمی شود. قالی محرابی با محوریت قوس محراب، فضایی روحانی را با نقوش اسلیمی، ختایی و گلدانی می آفریند که در دل رنگ های صورتی، زرد و ... محصور است. این ترکیب رنگ و نقش همبستگی مستقیمی با کاشی های کاخ گلستان دارد که خود نمونه ای از تقارن میان هنر معماری و صنایع دستی قاجاری است. براساس یافته های پژوهش و در راستای پاسخ به سوالات، با وجود شباهت عناصر در نمونه های مورد مطالعه، فرم محرابی در قالی به تغییر وجه معنایی نقوش منجر شده است و در مقابل، کاربرد رنگ های تند، پرخلوص و درخشنده و المان های واقع گرا، معنای متفاوتی به همان نقوش در کاشی کاری ها بخشیده است. بنابراین می توان نتیجه گرفت که، بستر و طرح اصلی که عرصه جلوه نقوش است، از اهمیت بالایی برخوردار می باشد. از آنجایی که قالی محرابی (سجاده ای) برای عبادت است، نقوش وجه معنایی معنوی خواهند گرفت این در حالی است که کاخ، باید جلوه گاه شکوه و قدرت شاه باشد که عرصه قدرتی زمینی است؛ پس معنای نقوشی هر چند مشابه در این دو بستر متفاوت، همانند نخواهد بود. قالی به عنوان یک دست بافته، اگرچه ماهیت متفاوتی از کاشی به عنوان بخشی از تزئینات معماری دارد، اما اجزای تصویری آن، می تواند همانندی سبکی با کاشی داشته باشد؛ که نتیجه بارز هم دوره بودن آنها و روح هنری زمانه است. قالی از نظر القای معنا از طریق نقوش با کاشی ها یکسان نیست؛ اما رویه بیرونی آثار بسیار نزدیکی دارند. در دست بافته یاد شده، ترکیب کلی به واسطه وجود فرم محرابی، با معانی غیرمادی تری همراه است که آن را در کاشی ها نمی توان شاهد بود؛ بنابراین همانندی در گزینش رنگ و ساختار کلی بیشتر نقش مایه ها در نمونه های مورد تطبیق، به نحوی است که هماهنگی

حاصل از آن را می توان مشابهت سبکی نامید و این در حالی است که تفاوت های موجود میان نمونه ها محدود به چند دسته از جزئیات می باشد. کاشی کاری های کاخ گلستان به ویژه در نقوش گل و بوته، از همان الگوهای ظریف اسلیمی بهره برده اند اما با رویکردی تزئینی و نه لزوماً نمادین. در اینجا رنگ های زرد، فیروزه ای و صورتی به کار رفته اند که حس سرزندگی را القا می کنند. با این حال تکرار نقوشی همچون گل های شاه عباسی در هر دو هنر، گواهی بر یک زبان تصویری است که میان فضای غیردنیوی و دنیوی در تعامل است. در قالی، حاشیه ها نقوشی دارند که از لحاظ ریتم و تناسب به مرکز محراب انسجام می بخشند و در کاشی کاری ها نیز حاشیه سازی ها و قاب بندی های هندسی مرکزیت نقوش گل و بوته را برجسته می کنند. این همسانی در طراحی حکایت از ذهنیتی واحد در فرآیند تولید آثار دارد که هنر را نه به مثابه امری فردی بلکه به عنوان تجلی فرهنگی یکپارچه می دیده است. قالی محرابی و کاشی کاری های کاخ گلستان هر دو به رغم تفاوت در کارکرد و فضا، در بازنمایی هویتی مشترک و اصیل از هنر قاجاری همنا هستند. این همناویی در نهایت توانسته است عناصر دینی و دنیوی را در چارچوبی معنادار و در عین حال کاربردی به یکدیگر پیوند دهد.

نظر به وجود شباهت های سبکی در هنر قاجار و با توجه به اهمیت مطالعه ویژگی ساختار ظاهری آثار در مطالعات هنری قاجار، خصوصیات بصری نقش مایه ها در سایر آثار برجای مانده از این دوره و همچنین مقایسه آنها با یکدیگر، می تواند مورد بررسی قرار گیرند. همچون مطالعه تطبیقی ساختار نقوش در کاشی کاری های کاخ گلستان با برخی از نقاشی های برجای مانده یا قلمدان ها و... که اطلاعات بسیاری از ساختار طرح ها و نقوش این آثار ارائه می تواند ارائه دهد.

منابع

- اکبرزاده، گلستا؛ صالحی، امیرحسین و حاجی نصیری، محمود. «تاثیر مراودات فرهنگی ایران و چین بر طرح فرش های دست بافت دوره صفوی در ایران و مینگ و چینگ در چین». مطالعات تطبیقی هنر، ش. ۲۵ (۱۴۰۲): ۱۷-۳۰.
- امینی، فریبا؛ مطلبی، قاسم؛ دباغچی، سمانه. «بازشناسی معماری معاصر ایران بر مبنای ابعاد زیبایی شناسی بناهای تاریخی قاجاریه نمونه موردی: تزئینات کاخ های سلطنتی اواخر قاجار در پایتخت». پژوهشنامه تاریخ، ش. ۵۹ (۱۳۹۹): ۱۰۷-۱۳۴.
- ایمنی، عالیه. «بیان نمادین در تزئینات معماری اسلامی». کتاب ماه هنر، ش. ۱۴۲ (۱۳۸۹): ۸۶-۹۳.
- اینووه، ماساجی. سفرنامه ایران. ترجمه هاشم رجب زاده. تهران: انتشارات طهوری، ۱۳۹۰.
- تانکوانی، ژی.ام. سفرنامه ژی.ام. تانکوانی نامه هایی درباره ایران و ترکیه آسیا. ترجمه ع.ا. سعیدی. تهران: نشر چشمه، ۱۳۸۳.
- تجدد، حسین. دایره المعارف فرش دستبافت ایران بانضمام گفتاری درباره ارگونومی بیماری ها و عوارض حرفه ای دست اندکاران صنعت فرش در شرایط غیر بهداشتی. تهران: دایره المعارف ایران شناسی، ۱۳۹۰.
- حشمتی رضوی، فضل الله. فرش ایران - از ایران چه میدانم؟ ۸۹. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۸۰.
- خناری نژاد، فاطمه. مطالعه تطبیقی نقش مایه های بهشت در فرش های دوره صفویه و قاجار. پایان نامه کارشناسی ارشد. تهران: موسسه آموزش عالی غیر دولتی غیر انتفاعی طبری، ۱۳۹۹.
- دریائی، نازیلا. زیبایی شناسی در فرش دست بافت ایران. تهران: مرکز ملی فرش ایران، ۱۳۸۶.
- ریاضی، محمدرضا. کاشی کاری قاجاری. تهران: یساولی، ۱۳۹۵.

- رضایی انور، مریم. «بررسی طرح کاشی کاری دوره قاجار در تهران مطالعه موردی: کاخ گلستان». پژوهش در هنر و علوم انسانی، ش. ۲۶ (۱۳۹۹): ۶۷-۷۶.
- ژوله، تورج. شناخت فرش برخی مبانی نظری و زیر ساخت های فکری. ترجمه سونیا رضایپور. تهران: یساولی، ۱۳۹۲.
- صباغ پور، طیبه؛ شایسته فر، مهناز. «بررسی طرح ها و نقوش قالی های قاجار موجود در موزه فرش ایران». گلجام، ش. ۱۴ (۱۳۸۸): ۸۹-۱۱۲.
- صوراسرافیل، شیرین؛ ژوله، تورج. آشنایی با طرحهای فرش ایران (۱). تهران: موسسه فرهنگی و هنری شقایق روستا، ۱۳۸۲.
- عباسیان، میرمحمد. صنعت لعاب سازی و رنگ های آن. تهران: گوتنبرگ، ۱۳۹۹.
- عدیلی، عادل. تزئینات لعابی در معماری ایرانی قبل از اسلام دوران اسلامی. اصفهان: طراحان هنر، ۱۳۹۰.
- کریمی، اعظم. «بررسی نقش های کاشی کاری مجموعه ی کاخ گلستان». رشد آموزش هنر، ش. ۷ (۱۳۸۵): ۶۰-۶۳.
- گودرزی، مرتضی. آیین خيال بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجار. تهران: سوره مهر، ۱۳۸۸.
- معتقدی، کیانوش. کاشی و کاشی کاران طهران در عصر قاجار. تهران: دانیار، ۱۴۰۱.
- میرزا امینی، سیدمحمد مهدی. «سبک شناسی قالی ایرانی و بررسی ویژگی های قالی های مناطق ایران». پژوهش هنر، ش. ۲ (۱۳۹۲): ۸۹-۹۶.
- نیک اندیش، بهزاد؛ چیت سازیان، امیر حسین. «زیبایی شناسی رنگ و طرح در قالیچه های محرابی بلوچ». پیکره، ش. ۶ (۱۳۹۳): ۴۱-۵۴.
- وفايي، فاطمه. «مقایسه تطبیقی نقش و رنگ های فرش و معماری». پژوهش هنر، ش. ۲ (۱۳۹۲): ۱۰۳-۱۱۰.
- _ Bennett, L. "Ruges&Carpets of the world". Greenwich Editions, 2004.

Comparative analysis of the design and color of the Qajar period carpet preserved in the Iranian Carpet Museum, with the tiles of the Golestan Palace grounds

Abstract

The similarity of the structure of motifs in different types of crafts of a particular period is one of the important characteristics of art schools. In the present research, in order to explain the artistic characteristics of the Qajar period, among the handicraft works that have always been the center of attention; the study and comparison of the design and motifs of one of the carpets of Tehran of the Qajar period with the designs of the tiles of the Golestan Palace area have been considered, and the aim is to conduct a comparative study of the color pattern and design of motifs in the mentioned examples. This research seeks to answer these questions: What are the similarities of the external features between the mentioned carpet and the tiles of the Golestan Palace? To what extent is the structure of the design of this carpet influenced by the designs of the mentioned tiles? The collection has been carried out using a library method, with a historical approach, in a descriptive-analytical and comparative manner. The

results show: Some structural features of the motifs used in Qajar works have been clarified; For example, blue, yellow, and pink are used as the dominant colors in carpets and tiles. The designs and colors in the studied samples, while functionally different, are similar in appearance, which is borrowed from the common visual tradition in Qajar and the artistic commonalities of the time. Among these motifs, elements that entered Iranian compositions from the West, such as the pink rose, while blending with previous Iranian visual traditions, were able to find their place in the works with some changes.

Keywords

Qajar, Tehran rug, Golestan Palace, tiling, Naqsh.